

*'De kleuterklas gaat in het herfstweer wandelen.
De blaren rillen aan de schrale boom.
En die het ziet, hij weet niet hoe te handelen,
van vroeger dromen of een toekomstdroom.'*

Anthonie Donker

'SCHOOLLITERATUUR'

Een voorbeeld van thematisch werken
met literatuur op een lerarenopleiding

schoolliteratuur

Onder schoolliteratuur kan verstaan worden: fictie, waarin de school, leerlingen of leerkrachten een belangrijke plaats innemen. In Nederland bestaat niet zoiets als een genre 'schoolliteratuur'. In Engeland heeft dat heel lang wel bestaan en in Duitsland tot op zekere hoogte ook. Het privé-onderwijs in de Engelse public schools inspireerde vanaf het midden van de vorige eeuw veel schrijvers. De bekende Billy Turf uit de strip is een laat produkt van hun aandacht en in Duitsland was de school herhaaldelijk het onderwerp van bloemlezingen 'Schulgeschichten'.

Maar ook al is er dan in de Nederlandse literatuur geen bewuste traditie, er wordt wel veel onderwijs verwerkt in, en soms tot, literatuur. Bint van Bordewijk en de boeken van Theo Thijssen zijn bekend. Minder bekende, recentere voorbeelden zijn RSG Rietstad van Paul de Vaan, een roman over een scholengemeenschap, of Onder schoolkinderen van Henk Romijn Meier, dat gaat over zijn tijd als leerkracht in Melbourne. Ook in de poëzie en in de popmuziek is veel te vinden. Geïsoleerde gedichten vaak, soms een hele bundel, zoals Ed Leeflang's Op Pennewip's plek.

Ru Klein beschrijft hoe op de Lerarenopleiding Zuidwest-Nederland in Delft gewerkt wordt met 'schoolliteratuur'.

Wat hebben we gedaan met schoolliteratuur? Twee uitgangspunten

Ik werk op de Lerarenopleiding Zuidwest-Nederland in Delft, sectie Nederlands. In hun derde en vierde jaar kunnen de studenten daar kiezen uit een aantal verschillende onderwerpen. Voor zo'n keuzecursus heb ik enige tijd geleden een verzameling aangelegd van schoolliteratuur.

In de eerste plaats heb ik een lijst met titels van romans samengesteld, en daarnaast verzamelde ik een collectie verhalen en gedichten. Zo wilde ik een keer het thematisch werken met literatuur op het eigen niveau van de studenten beproeven. Ik vind dat belangrijk, omdat de studenten in hun opleiding wel leren, dat ze in de klas — later — het lezen en verwerken van (jeugd)literatuur thematisch kunnen aanpakken, maar ze hebben ech-

ter zelden zo'n aanpak zelf ervaren. Ik ga nu verder niet in op de vraag wat je precies moet verstaan onder het thematisch werken met literatuur en eventuele voors en tegens van die benadering. Daarvoor kan iedereen terecht in boeken als *Feit en fictie* van Jacques Vos en *Jeugdboeken in de klas* van Josien Anker en Jan Boland.

Een ander belangrijk uitgangspunt was het volgende. Studenten op een lerarenopleiding zitten een beetje in een niemandsland tussen leerling-zijn en leerkracht-zijn. Het ene zijn ze bijna niet meer — een student is toch al iets anders dan een leerling —, het andere zijn ze al bijna. Welnu, over datgene wat ze als leerkracht moeten gaan doen krijgen ze veel informatie — onderwijskunde, vakdidactiek, etc. — maar aan de emotionele verwerking van die rolwisseling wordt weinig aandacht geschonken. Het lezen en verwerken van schoolliteratuur biedt de mogelijkheid ook die kant van de voorbereiding op het leraarschap recht te doen.

Meer over de uitgangspunten

Ik wil nu graag nog wat gedetailleerder ingaan op de overwegingen achter de cursus.

In de eerste plaats was het de bedoeling de studenten zelf een keer thematisch te laten werken met literaire teksten. Zo werd de cursus ook gepresenteerd bij de start. Eén aspect van thematisch werken werd ook doorgesproken, namelijk de keus van het thema. Dat moest — zo had de docent bedacht — aansluiten bij hun beleavingswereld. Het moest ook inhoudelijk relevant voor ze zijn, dat wil zeggen er moesten rond het thema zelf leerervaringen mogelijk zijn die van belang waren voor de toekomst, in hun geval dus een toekomst als leerkracht. Andere aspecten van thematisch werken werden niet doorgesproken. In de tweede plaats was het de opzet studenten te confronteren met een grote variatie aan verwerkingsmogelijkheden bij literaire teksten. Hopelijk zou dit ze op ideeën brengen voor hun eigen lespraktijk.

Tenslotte wilde ik ze confronteren met de gedachte dat niet alles wat je op school met literatuur doet direct gecommuniceerd hoeft te worden. In de cursus heb ik daarom ontsnappings- en keuze-elementen ingebouwd om dat te waarborgen. Zie daarvoor de hierna volgende beschrijving. Ik ontleende die gedachte aan *Het kinderboek als opvoeder* van Lea Dasberg. Zij zegt dat

het boek voor opgroeiende kinderen heel sterk fungeert als een 'verborgen plaats'. Een plaats waar de gevoelens en gedachten van het kind veilig zijn, want ongezien; een plaats die als een uitkijkpost naar de wereld kan fungeren, en die mogelijkheid biedt jezelf te worden door alternatieve gedragsmogelijkheden en reacties te verkennen. Zij verbindt er ook aan, dat je als leerkracht niet moet proberen in te breken in die verborgen plaats door het kind te verplichten tot iets openbaars, bijvoorbeeld door van een boek een toneelstukje te laten maken.

Ik vind dat idee van het boek als een verborgen plaats een belangrijke gedachte. Aan de andere kant denk ik, dat kinderen ook vaak, als het openbare maar veilig genoeg is en geen echt moeten oproept, hun leeservaringen met anderen willen delen.

Ik heb dus zo'n middenweg tussen openbaarheid en verborgenheid van het lezen in de opzet van de cursus proberen te verwerken.

Een beschrijving van de activiteiten in de cursus

Er is dus een lijst romans, waarin de school een belangrijke rol speelt. Daarnaast is er een collectie verhalen en gedichten.

Van de lijst met romans moest ieder er vijf kiezen om te lezen en om er een opdracht bij uit te voeren. Voor die opdrachten kon gekozen worden uit de volgende zeven mogelijkheden:

- Schrijf naar aanleiding van het boek een verhaal vanuit het perspectief van één van de bijfiguren in het boek. Zorg er wel voor, dat de school-elementen uit het boek centraal blijven staan.

- Kies een aantal fragmenten uit om voor te lezen, en ga na waarom het juist die fragmenten waren die je troffen. Zorg er ook hier weer voor, dat het over school blijft gaan.

- Maak een foto(serie), tekening, of breiwerk, kortom iets 'beeldends', waarin je datgene wat naar jouw mening de essentie van het boek vormt, probeert weer te geven.

- Maak een gedicht of lied naar aanleiding van het boek.

- Probeer aan de hand van informatie over de schrijver van het boek of over de tijd waarin en de plaats waar het boek speelt, de onderwijs-elementen in het boek achtergrond te geven.

- Bedenk zelf nog een andere verwerkingsvorm. De neerslag van de uitgevoerde opdrachten kwam, samen met een korte samenvatting van

het boek, terecht in een speciaal daarvoor uitgeleerd schoolschrift. Van de vijf boeken moest er één tijdens de cursus gepresenteerd worden aan de medestudenten. Daarnaast werkten we met de collectie verhalen en gedichten. Die collectie bestaat voor het merendeel uit werk van Nederlandse auteurs en is geordend op subthema. Al verzamelend bleek me, dat bepaalde onderwerpen vaak terugkeerden in de teksten. Dat zijn niet altijd de onderwerpen die je op grond van de vakliteratuur over onderwijs zou verwachten. Zo blijkt er een thema 'binnen/buiten' te onderscheiden. Dat bevat gedichten over de ervaring van leerkrachten of leerlingen dat er, terwijl je binnen bent, in de klas zit, een 'buiten' is. Een 'buiten' dat soms ook samenvalt met het latere leven of met de niet-schoolse werkelijkheid. Om een indruk te geven laat ik enkele regels volgen van 'Fata Morgana' van Gerard den Brabander:

'En hij doceerde (en spande pink en duim van Dover naar Calais): — Dit heet Kanaal ... — Toen brak zijn blik de muren van 't lokaal: over zijn vingers stroelde driest zeeschuim ... —'

Het zijn ook niet altijd onderwerpen, waarin het onderwijs veel over gesproken wordt. Integendeel, er zijn bijvoorbeeld nogal wat teksten waarin erotiek tussen leerkracht en leerling een grote rol speelt. Ik kwam zo tot de volgende subthema's:

- 'binnen/buiten'
- een subthema 'ouders', waarin teksten over de reacties van ouders op de school zijn ondergebracht
- 'gevoelens tussen leerling en leerkracht'. De teksten over erotiek vallen hieronder. Maar ook andere, waarin positieve gevoelens van leerkrachten en leerlingen ten opzichte van elkaar worden beschreven. Zoals bijvoorbeeld Vestdijk's 'Gesprek in de directeurskamer', dat gaat over de ontmoeting tussen een leraar en een oud-leerlinge. De leraar herinnert zich hoe zij hem ooit op een kritiek moment in de klas uit de nesten hielp door uit te roepen 'Schei jullie nu uit met meneer te plagen'
- een subthema 'medeleerlingen'. De omgang van klasgenoten met elkaar heeft zijn leuke en ook zijn minder leuke kanten. Teksten daarover werden in dit subthema ondergebracht
- een subthema dat enigszins op het vorige aan-

sluit, 'de leerling die gepest wordt'. Het gaat daarin over het isolement, waarin een individuele leerling kan komen te verkeren ten gevolge van het gedrag van medeleerlingen of leerkracht. 'De elektriseermachine van Wims-hurst' van W.F. Hermans is zo'n verhaal

- 'eindexamen'. Er zijn teksten die heel speciaal over het eindexamen gaan
- de weg van huis naar school en omgekeerd is aan de orde in 'tussen thuis en school'
- een subthema 'leerkrachten onder elkaar' met teksten waarin de onderlinge verhouding van leerkrachten beschreven wordt
- 'dood' met teksten waarin de dood van een leerling of het praten over de dood in de klas centraal staat. Zo'n tekst is bijvoorbeeld 'Literatuurles' van Tom van Deel:

LITERATUURLES

*Nu Chrisjes vader overleden is
schrikt heel de klas bij doodgaan op.
Men houdt zijn adem in en loert
te onopvallend of hij soms ook
door de grond gaat. Heleen wordt rood.
Wie ligt bij haar op sterven?
Heeft iemand nog een verre neef
die van ons scheiden moet, een tante
die geen tante is maar wel erg lief
en ook haar dagen telt? Niets
leent zich voor bespreking meer,
de dood schuilt overal. Ik laat
de letterkunde rusten. Voor vandaag
genoeg verdriet, straks weer een uur.*

Meestal staat in een tekst één bepaald subthema centraal. Maar er zijn er ook, waarin meerdere onderwerpen tegelijk voorkomen. 'Gymnasium en liefde' van C.C.S. Crone is in die zin bijvoorbeeld een rijk verhaal.

Dat is wat er in de collectie aan materiaal zit. Overigens zijn er in principe meer en andere subthema's te onderscheiden. Zo zijn er ook teksten die over bepaalde schoolvakken gaan en dergelijke.

De werkwijze in de cursus was nu als volgt. Per keer werden door de studenten één of meer van de subthema's gelezen en bij elk werd een bepaalde opdracht uitgevoerd. Ik geef nu geen compleet overzicht van die opdrachten, wel een enkel voorbeeld.

De opdrachten in hun totaliteit haken waar mo-

gelijk in op de rolwisseling, waarover ik het hier voor al had. Daarnaast zijn ze gekozen met het oog op een zo groot mogelijke variatie aan werkingsvormen. De gelezen literatuur fungeert daarbij de ene keer eigenlijk alleen als stimulans voor de gedachten, andere keren keert hij direct terug in de opdrachten. Vrijwel altijd speelde hij tijdens de cursus een rol in de gesprekken die ontstonden naar aanleiding van de opdrachten. Een paar voorbeelden:

- Bij het subthema 'gevoelens tussen leerkracht en leerling' krijgt iedereen de opdracht een tekst te schrijven op het stramien 'Vroeger dacht/was/zou ik, maar nu denk/ben/zou ik
 - Bij 'eindexamen' gebeurt het volgende. Per groepje wordt een drieluik van tableaux vivants gemaakt. In het drieluik worden drie verschillende perspectieven op het eindexamen tot uitdrukking gebracht: respectievelijk de eigen reactie als leerling op het eindexamen, hoe je denkt dat je eigen leerkracht indertijd tegenover jouw examen stond, en hoe je denkt dat je zelf als leerkracht tegen het examen van je leerlingen aan zult kijken.
 - Bij 'de leerling die gepest wordt' krijgen enkele studenten het verzoek zich in te leven in de leerlingfiguur van de betreffende verhalen. De anderen bereiden naar aanleiding van de verhalen interviews voor welke tijdens de bijeenkomst worden afgenomen. Interviews voor verschillende publieken (onderwijspagina *NRC*, *Moer*, *Privé*, etc.) en gericht op het begrijpen van de ervaringen van de leerlingfiguur.
- De uitvoering van beide soorten opdrachten, die naar aanleiding van de boeken en die bij de subthema's uit de collectie verhalen en gedichten, werd tijdens de bijeenkomsten gepresenteerd aan de medestudenten. Daarnaast werd er ook verslag gedaan in het al genoemde schoolschriftje. Dat schrift fungeerde als toetsing. Wie altijd was geweest en alles had gedaan kreeg een voldoende voor de cursus.

Communicatiedwang

Natuurlijk bleef het niet bij presenteren. Vrijwel steeds riepen de presentaties reacties op van de andere leden van de groep. Ervaringen werden gespiegeld, vaak ook gesteld naast heel anderssoortige ervaringen met hetzelfde onderwerp. Zo nu en dan werden ervaringen ook verbonden met kennis, opgedaan bij andere studie-onderdelen

(bijvoorbeeld onderwijskunde).

Bij dit soort activiteiten geven mensen zich bloot. Er zijn echter ook ervaringen die je niet zo makkelijk deelt met medestudenten of docent, terwijl ze je wel degelijk bezig houden. Veel hangt dan ook af van de sfeer in een groep. Het betekent, dat je als begeleidend docent ook zeker in het begin aan de opdrachten mee moet doen. Ik heb daarnaast bewust geprobeerd om ontsnappings- en keuzemogelijkheden in te bouwen, omdat ik het ook tamelijk principieel vind, dat niet elke ervaring in het kader van een cursus als deze gecommuniceerd hoeft te worden. In de eerste plaats hoefde ieder maar één van zijn vijf boeken te presenteren. In de tweede plaats waren er per bijeenkomst meestal twee subthema's aan de orde. Iedereen koos dan, voor zover het niet om groepsopdrachten ging, rond welk subthema hij of zij iets inbracht. Uiteindelijk was er dus heel veel, dat wel in het schrift terecht kwam, maar niet gepresenteerd werd. Eén schriftje was dan ook meestal niet genoeg.

Tenslotte was van tevoren afgesproken dat wat in het schoolschrift privé was, met een plakbandje verzegeld zou worden. Dat gebeurde ook een aantal keren.

Reacties van studenten

Ik wil nu nog even ingaan op enkele reacties van studenten, omdat ze mijns inziens laten zien, dat de benadering in de cursus zin heeft. Eén keer heeft iemand al snel na het begin de cursus verlaten, omdat de manier van werken anders was dan ze verwachtte. Ze vond het geen echte cursus. Je leerde er niets van; het was bijvoorbeeld niet een overzicht van 'het beeld van de school in de literatuur van de 20e eeuw'. Iemand anders schreef in zijn evaluatie: 'Voor het toekomstig beroep is best veel opgedaan. Ideeën om creatief met literatuur bezig te zijn, informatie over boeken en schrijvers, en vooral het terughalen van jeugdervaringen was nuttig. Ik beseftte weer, wat ik dacht toen ik nog op school zat. Ik ga er opnieuw rekening mee proberen te houden.' Een ander: 'De cursus heeft me geholpen met de moeilijkheden die ik had in het schoolpracticum wat betreft tekstverwerking. Ik dacht altijd, dat het beantwoorden van vragen de enige manier van verwerken was.' Natuurlijk had hij in de voorafgaande jaren wel beter geleerd. Ik denk, dat in dit geval de ervaring van het zelf doen

doorslaggevend was. Nog een laatste voorbeeld. Een studente maakte naar aanleiding van 'En dan is er koffie' van Hannes Meinkema een gedicht, waarin ze haar opvatting over het feminisme neerlegde, en waarin ze naging wat die betekende in haar verhouding tot een lhno-klas, die ze in het schoolpracticum had les gegeven. Kortom, de leereffecten zijn divers. Ze reiken van kennis van verwerkingsvormen (vakdidactiek) tot een beter begrip van leerlingen (pedagogiek), van het zelf ervaren van thematisch werken (didactiek) tot positiebepaling als leerkracht in maatschappelijke problemen (persoonlijkheidsvorming).

Slotbeschouwing: wat ook nog had gekund

Er zijn in de cursus ook een aantal dingen niet gebeurd zonder dat ze principieel uitgesloten waren. Integendeel, in feite gaat het om uitbreidingen die de aanpak toelaat.

Het bestaan van Engelse, Duitse en ook Franse schoolliteratuur maakt een thematische benadering vanuit meerdere vakken tegelijk mogelijk. Dat stuitte in ons geval op praktische problemen. Overigens bevat het materiaal van de cursus wel een aantal vertaalde stukken, bijvoorbeeld van de Oostduitse schrijver Rainer Kunze. Ik zie ook geen reden om je in een geval als dit te beperken tot uitsluitend Nederlandse literatuur.

Verder heb ik niet geprobeerd om subthema's bewust te kiezen op grond van onderwijskundige vraagstellingen. Evenmin heb ik geprobeerd om uit de gerealiseerde subthema's dergelijke vragen af te leiden en ze vervolgens door te verbinden met gesystematiseerde vakkennis rond zo'n vraag. Het zou bijvoorbeeld best mogelijk geweest zijn om vanuit het subthema 'de leerling die gepest wordt' de overstap te maken naar inzichten uit de psychologie over opgroeiende kinderen, en naar de vraag wat een leerkracht met zulke dingen aan moet vangen. Incidenteel is over dat soort zaken natuurlijk wel gesproken, maar het was niet een echt bestanddeel van de cursus. Waarom niet? Eén reden ligt in de specifieke omstandigheid dat het om derdejaars studenten ging. Ze hebben dan al veel van die kennis in een andere context opgedaan. Een principiële probleem voor een dergelijke aanpak is de bestaande tendens om voor elk opleidingsdoel een apart programma-onderdeel te creëren; onderwijskunde ge-

beurt bij onderwijskunde, vakdidactiek bij vakdidactiek, literatuur bij literatuur, enzovoort.

Een andere uitbreidingsmogelijkheid heeft betrekking op de vakdidactische kant van de aanpak. Het is zonder meer mogelijk om de drie uitgangspunten die ik hierboven heb gegeven (thematisch werken met literatuur, confrontatie met veel verwerkingsmogelijkheden, en lezen als een plek voor jezelf) zelf tot voorwerp van bestudering te maken binnen de cursus. Je zou bijvoorbeeld bij elke verwerkingsopdracht met elkaar kunnen evalueren of de gekozen vorm ook inderdaad goed bij het subthema in kwestie paste. Of je zou aan de hand van vakdidactische literatuur de gebruikte verwerkingsopdrachten af kunnen zetten tegen wat er in die literatuur aan andere mogelijkheden te vinden is, en dergelijke.

Allebei, zowel het verbinden met onderwijskundige kennis als het verbinden met vakdidactische vragen, gebeurde af en toe natuurlijk wel. Zo werd bijvoorbeeld bij het subthema 'ouders' een keer spontaan de lijn doorgetrokken van de verschillende manieren waarop ouders reageren op de school (zowel de literatuur-ouders als de eigen ouders) naar de sociale achtergronden en de eigen schoolervaringen van die ouders. En daarmee naar de wijze waarop in verschillende milieus tegen onderwijs aangekeken wordt.

Echter dit doorverbinden met andere kennis over onderwijs was in het geval van deze cursus niet mijn eerste doel. Dat was, zoals ik heb proberen aan te geven, tweeledig. Aan de ene kant ruimte creëren voor de persoonlijke verwerking van de rolwisseling van leerling naar leerkracht. Anderzijds de mogelijkheid bieden om een bepaalde manier van werken met literatuur een keer zelf te ervaren.

Voor wie zich wat verder wil oriënteren in de schoolliteratuur zelf geef ik hieronder een lijstje van naar mijn ervaring redelijk verkrijgbare, Nederlandse boeken. Over die verkrijgbaarheid heb ik hier en daar tussen haakjes een opmerking gemaakt. Het is niet dezelfde lijst als ik hanteerde in de cursus. De beperking hier is een praktische: de lijst zou heel lang worden.

Piet Bakker *Ciske-trilogie* (meerdere edities, ook antiquarisch)
Huub Beurskens *Noordzeepalmen* Amsterdam, Meulenhoff, 1980

- F. Bordewijk *Bint. Roman van een zender* In: F. Bordewijk *Blokken, Knorrende beesten, Bint* Drie romans. Den Haag, Nijgh & Van Ditmar, 1949
- Carry van Bruggen *In de schaduw van kinderleven* 1907 (verhalenbundel, recent heruitgegeven als Prisma-pocket)
- Johan Daisne *Hoe schoon was mijn school. De roman van een leraar* Amsterdam-Brussel, Paris-Manteau, 1961
- Lodewijk van Deyssel *De kleine republiek* (verschillende edities, ook antiquarisch)
- Gerard van Eckeren *De paarden van Holst* Baarn, Hollandia, 1946 (latere edities, o.a. als Amstel-pocket, regelmatig antiquarisch)
- Bouke B. Jagt *Pijnboomspook* Amsterdam, Elsevier, 1979
- Ed Leeflang *Op Pennewip's plek* Amsterdam, Arbeiderspers, 1982 (poëzie)
- Jan Ligthart *Jeugdherinneringen* Groningen, Wolters, 1913
- Willem G. van Maanen *De onrustzaaiër* Amsterdam, Querido, 1954 (voor zover ik weet geen recentere uitgave dan de intussen uitverkochte Salamander-pocket)
- Hannes Meinkema *En dan is er koffie* Amsterdam, Elsevier, 1976
- Siegfried E. van Praag *Seizoenen 's* Gravenhage, H.P. Leopolds Uitgeversmij, 1957
- Aart Romijn *Schoolslag* Baarn, Bosch & Keuning, 1976 (ook het andere werk van Romijn bevat veel onderwijs)
- Henk Romijn Meier *Onder schoolkinderen* Amsterdam, Meulenhoff, 1983 (verhalenbundel)
- Jan Siebelink *Een lust voor het oog* Amsterdam, Loeb & v.d. Velden, 1979
- Theo Thijssen *Meneer-zelf komt een uurtje en andere verhalen* Amsterdam, Meulenhoff Educatief, 1970
- Theo Thijssen *Schoolland* (recente heruitgave Bussum, Agathon, 1981)
- Theo Thijssen *De gelukkige klas* (recente heruitgave Amsterdam, G.A. van Oorschot, 1979)
- Theo Thijssen *Barend Wels* (ook van dit boek een moderne uitgave)
- Paul de Vaan *RSG Rietstad. Roman over een scholenge-meenschap 's* Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 1981
- Simon Vestdijk *Ivoren wachters* Amsterdam, De Bezige Bij, 1951
- Simon Vestdijk *De andere school 's* Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 1949 (ook het andere werk van Vestdijk, met name de Anton Wachter-romans, bevat veel onderwijs)
- Julien Weverbergh *Het dossier Jan* Amsterdam, De Bezige Bij, 1967 (regelmatig antiquarisch)
- Jan de Zanger *De fietser 's* Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar, 1982
- Gebruikte literatuur*
(voor zover niet hierboven al vermeld):
- Anker, J. & J. Boland *Jeugdboeken in de klas* Groningen 1978 (DCN-cahier 7)
- Gerard den Brabander 'Fata Morgana' uit: *Curve* Amsterdam 1950 (fragment)
- C.C.S. Crone *Gymnasium en liefde* uit: *De schuiftrompet. Verzameld proza* Amsterdam 1972
- Dasberg, L. *Het kinderboek als opvoeder* Assen 1981
- Tom van Deel 'Literatuurles' uit: *Strafwerk* Amsterdam 1969
- Anthonie Donker 'De kleuterklas' uit: *De grondtoon* t: 1963 (fragment)
- W.F. Hermans 'De elektriseermachine van Wimshurst' uit: *Een wonderkind of een total loss* Amsterdam 1967
- Simon Vestdijk 'Gesprek in de directeurskamer' uit: *Stomme getuigen* Amsterdam 1946
- Vos, J. *Feit en fictie* Purmerend 1981